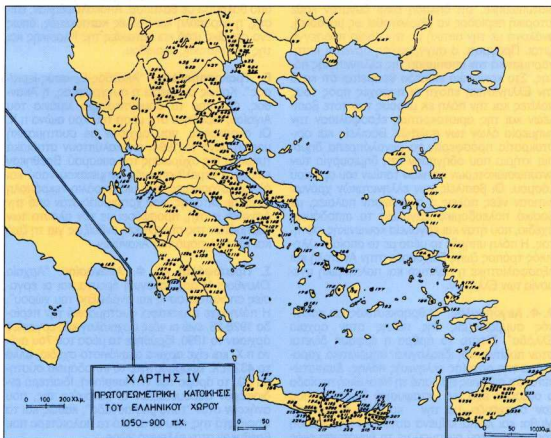

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΚΟΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Στην ανακτορική κοινωνία της Μυκηναϊκής περιόδου το θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο βρισκόταν πάντοτε μέσα στην τειχιωμένη ακρόπολη, στο ανάκτορο του μονάρχη, που διηύθυνε συνολικά μια μεγάλη περιφέρεια με πολλά και μικρά οικιστικά σύνολα. Αντίθετα, η πόλη-κράτος των Ιστορικών χρόνων, μαζί με την περιφέρειά της, αποτελούσε αυτόνομη πολιτική ενότητα με ένα κύριο μεγάλο οικισμό, στον οποίο από πολεοδομική άποψη κυριαρχούσε το ιερό της πολιούχου θεότητας και η αγορά με τα δημόσια οικοδομήματα. Ο χρόνος δημιουργίας της πόλης-κράτους θεωρείται ότι είναι ο 8ος αιώνας π.Χ., αλλά η περίοδος αυτή είναι στην πραγματικότητα το τέλος μιας μακράς διαδικασίας κοινωνικοπολιτικών αλλαγών και ανάπτυξης, που ουσιαστικά ξεκίνησε αμέσως μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων. Αν και οι πρώτες μεγάλες καταστροφές σημειώθηκαν στον μυκηναϊκό κόσμο γύρω στο 1200 π.Χ., η ερήμωση των περισσότερων θέσεων ολοκληρώθηκε τον 11ο αι. π.Χ. Από τότε μέχρι τα μέσα του 8ου αι. π.Χ., που άρχισαν να αναπτύσσονται οι πόλεις, η ζωή συνεχίστηκε σε μικρούς οικιστικούς πυρήνες ή σε μεμονωμένες αγροικίες. Η αγροκτηνοτροφική αυτή κοινωνία άλλαξε ριζικά με τη δημιουργία της πόλης και τη συνακόλουθη ανάπτυξη του εμπορίου, που κορυφώθηκε με την ίδρυση των αποικιών στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία.

1. Χάρτης πρωτογεωμετρικής κατοίκησης του ελληνικού χώρου (κατά Κ. Θ. Σπυριδιούλην, Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικην Ιστορίαν, σσ. 222-223).

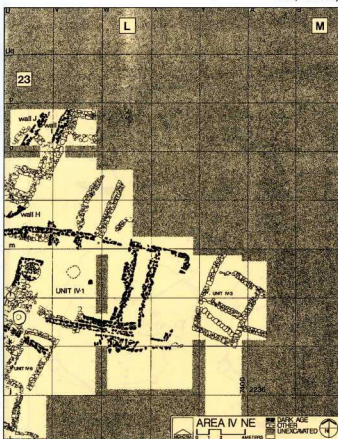
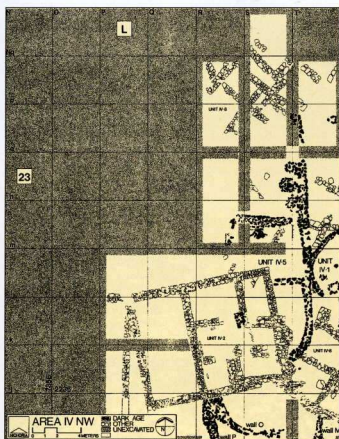
ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Νότα Κούρου

Αναπλ. Καθηγήτρια Αρχαιολογίας Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο όρος “Σκοτεινοί χρόνοι” για την περίοδο που μεσολαβεί από το τέλος του μυκηναϊκού πολιτισμού έως τη δημιουργία της πόλης-κράτους των Ιστορικών χρόνων, δηλαδή το διάστημα από το 1100 π.Χ. έως περίπου το 750 π.Χ., έχει αμφισβητηθεί έντονα πρόσφατα¹. Παλιότερα, η αμφισημία του ταίριαζε απόλυτα στην περίοδο αυτή, που όχι μόνον ήταν ελάχιστα και αποσπασματικά μόνον γνωστή, αλλά και ο πολιτισμός της έμοιαζε να είναι σε παρακμή και απομόνωση. Οι ανασκαφές της τελευταίας εικοσαετίας όμως άρχισαν ν’αλλάζουν σταδιακά την εικόνα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την υποτιθέμενη πενία και απομόνωση του Αιγαίου από τις γύρω περιοχές της Μεσογείου. Τα πλούσια ευρήματα των νεκροταφείων αυτής της εποχής, κυρίως στο Λευκαντί της Ευβοίας και την Κνωσό της Κρήτης, περιέχουν πολλές εισαγωγές από άλλες περιοχές και αντανακλούν την εικόνα μιας ευημερούσας κοινωνίας, τουλάχιστον σε αυτές τις περιοχές. Πα’όλα αυτά, ασάφειες και κενά στη γνώση μας για τον πολιτισμό της εποχής στον ευρύτερο ελλαδικό και αιγαϊακό χώρο παραμένουν. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους οικισμούς, ο χαρακτηρισμός της περιόδου ως “Σκοτεινής” δεν είναι ακόμη δυνατόν να διαγραφεί πλήρως γιατί τα δεδομένα εξακολουθούν να παραμένουν αποσπασματικά.

2. α - β. Νιχώρια, κάσπη (από W.D.E. Coulson, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, vol. II, 1963, σ. 20, εικ. 2-10α, σ. 21, εικ. 2-10β).

Με την καταστροφή των ανακτόρων μοιάζει να χάθηκε μαζί με τα αρχαία και η γνώση της γραφής και μαζί με τα εργαστήρια της ανακτορικής κοινωνίας να εξαφανίστηκε και η χρήση των τεχνικών, που απαιτούσαν ειδικευμένους τεχνίτες. Πιστεύεται ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αναζήτησε καλύτερη τύχη στην Κύπρο² και την ανατολική Μεσόγειο, και προφανώς πολλοί από αυτούς που έφυγαν ήταν οι ειδικευμένοι τεχνίτες των ανακτόρων. Έτσι, αυτοί που απέμειναν πίσω ήταν κυρίως οι αγρότες, οι κτηνοτρόφοι και οι ψαράδες, που ζούσαν σε μικρές κώμες μακριά από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα. Για τούτο μνημειώδης αρχιτεκτονική δεν υπάρχει μέχρι περίπου τον 8ο αι. π.Χ. που αρχίζουν να κτίζονται οι ναοί και τα πρώτα μεταμικηναϊκά τείχη³.

Ο αριθμός των οικισμών αυτής της περιόδου είναι δύσκολο να προσδιορισθεί έστω και κατά προσέγγιση, γιατί πολλές από τις γνωστές θέσεις δεν αντιστοιχούν σε ανεξάρτητους οικιστικούς πυρήνες αλλά σε υπαίθρια ιερά ή νεκροταφεία⁴.

Μία παλαιότερη μελέτη κατέγραψε 114 θέσεις της Υπομικηναϊκής περιόδου (11ος αιώνας π.Χ.), 241 θέσεις της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (10ος αιώνας π.Χ.) (εικ. 1) και 383 θέσεις της Γεωμετρικής⁵ (9ος και 8ος αιώνες π.Χ.), αλλά πολλές από αυτές συμπύκνουν⁶. Έτσι, υποθέσεις για τα δημογραφικά δεδομένα της περιόδου δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να γίνουν.

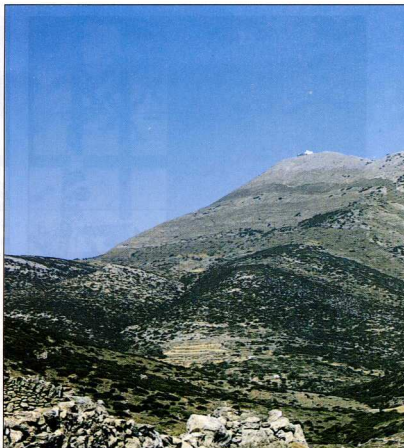
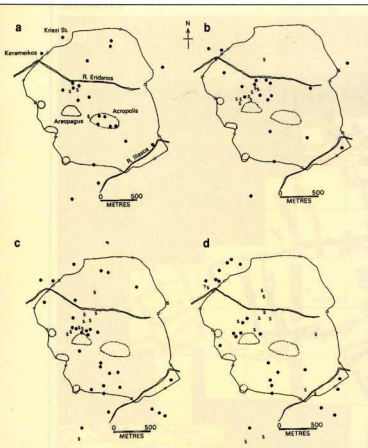
Από τον αριθμό αλλά και τη μορφή των κατοικημένων θέσεων είναι φανερό ότι έχουμε σχεδόν παντού συνθήκες μόνιμης εγκατάστασης⁷. Αλλά αναγνώσιμη πολεοδομική μορφή δεν προκύπτει ποθενικά και τα οικήματα των μικρών οικιστικών συνόλων κτίζονται συχνά κατ'οικονομία προς την περιβάλλουσα γεωμορφολογία. Προτιμούνται τα ελλειψοειδή και αμφιδύο οικοδομήματα, χωρίς να λείπουν και τα ορθογώνια (εικ. 2α-2β). Αλλά τα κτήρια κατασκευάζονται τώρα συνήθως με άψητες πλίνθες και μόνον στην Κρήτη παραμέ-

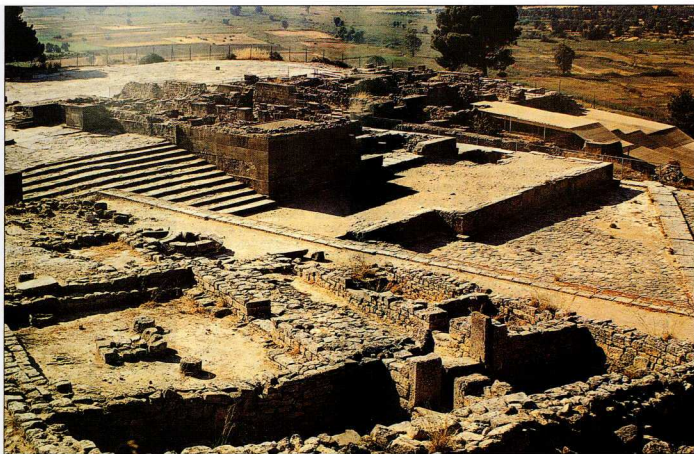
νει σε χρήση η παραδοσιακή λιθοδομή. Συχνά στους μικρούς οικιστικούς πυρήνες εμφανίζονται κάποια μεγαλύτερα οικοδομήματα, τα οποία συνήθως ερμηνεύονται ως "οικίες αρχόντων", γιατί κατά κανόνα τα σπίτια είναι μονόχωρα, με κάποιους βοηθητικούς χώρους για να σταβλίζονται τα ζώα.

Στις περισσότερες θέσεις, όπου αργότερα αναπτύσσονται μεγάλες πόλεις-κράτη, εντοπίζονται σε κοντινές αποστάσεις πολλοί μικροί οικιστικοί πυρήνες, που επιβεβαιώνουν τον αριστοτελικό όρο για την "κατά κώμας οίκισιν" η οποία προηγήθηκε της πόλης⁸. Η ύπαρξη των μικρών αυτών κωμών εντοπίζεται συνήθως σήμερα από τα πολλά μικρά νεκροταφεία της περιοχής, όπως στην Κνωσό, την Κόρινθο ή και την Αθήνα (εικ. 3).

Οι μνημειακές ακροπόλεις παραμένουν ακατοίχτες και φιλοξενούν μόνον το ναό της θεότητας από τον 8ο αι. π.Χ. και μετά. Η άμσησ συνέχεια της κατοίκησης στα μεγάλα κέντρα είναι πολύ αμφίβολη και οι γνωστοί οικισμοί της περιόδου

3. Αθήνα. Κατανομή νεκροταφείων (σημειώνονται με κύκλους) και κατοίκησης (σημειώνεται με S) κατά την Υπομικηναϊκή (α), Πρωτογεωμετρική (β), Πρώιμη και Μέση Γεωμετρική (γ) και Υστερογεωμετρική I (δ) (I. Morris, *Burial and Ancient Society*, σ. 64, εικ. 17). Το τείχος που σχεδιάζεται ως τοπογραφική ένδειξη είναι του 5ου αι. π.Χ.

5. Φαιστός, γεωμετρικός οικισμός.

4. Άγιος Ανδρέας Σίφνου.

είναι μικρά χωριά κοντά σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, όπως τα Νιχώρια στη Μεσσηνία, το Άργος ή η Κόρινθος. Συχνά είναι επίσης οι οικισμοί με άμεση πρόσβαση σε βοσκοτόπια, όπως η Βίτσα Ζαγορίου, ή στη θάλασσα, όπως ο Άγιος Ανδρέας στη Σίφνο (εικ. 4) και το Τσικαλαριό στη Νάξο. Αντίθετα στην Κρήτη η κατοίκηση των μινωικών κέντρων είναι συχνά συνεχής ή παρουσιάζει μικρά μόνον κενά. Έτσι, για παράδειγμα, στη Φαιστό ο γεωμετρικός οικισμός όχι μόνον αναπτύσσεται πάνω στα ερείπια του μινωικού ανακτόρου, αλλά κάνει και χρήση πολλών τοίχων που στέκονταν όρθιοι (εικ. 5). Υπάρχει ακόμα η κατηγορία των μεγάλων κέντρων του ανατολικού Αιγαίου και της μικρασιατικής ακτής, πολλά από τα οποία ιδρύονται στους Σκοτεινούς χρόνους, στα πλαίσια του ιωνικού αποικισμού (π.χ. Σάμος, Σμύρνη, Μίλητος)⁹. Οι οικισμοί αυτοί κτίζονται σε παράλιες θέσεις, συνήθως με καλά, ενίοτε και διπλά, φυσικά λιμάνια, όπως της Σμύρνης, και αναπτύσσονται ταχύτερα σε

μεγάλα αστικά κέντρα που ακολουθούν την εξέλιξη του μητροπολιτικού χώρου. Αλλά η πιο ενδιαφέρουσα και ιδιότυπη κατηγορία οικισμών της περιόδου είναι στην Κρήτη οι περίφημοι "οικισμοί φυλάδων", όπως αποκαλούνται. Πρόκειται για βραχύβιους, αλλά και καλά οργανωμένους και συχνά σχετικά μεγάλους οικισμούς σε δυσπρόσιτες θέσεις της ανατολικής Κρήτης¹⁰. Η γεωμορφολογία του νησιού με τα ψηλά βουνά πίσω από παράλιες πεδιάδες προσέφερε τις καλύτερες συνθήκες για τέτοιους οικισμούς, που προϋπέθεταν δυσκολία πρόσβασης και δυνατότητες οπτικού ελέγχου του οδικού δικτύου της όμορης προς τη θάλασσα περιοχής. Ο οικισμός του Κάστρου στην κορυφή του απόκρημνου λόφου στο Καβούσι, σε υψόμετρο 800 μέτρων, αναπτύσσεται σε έξι επίπεδα και πρόσφερε πραγματικά πλήρη έλεγχο της θαλάσσιας ζώνης έως τις Κυκλάδες (εικ. 6)¹¹. Διαφορετική είναι όμως η εικόνα ενός άλλου οικισμού φυλάδων στο κοντινό Καρφί, που

7. Καρφή, άποψη (από τους J. W. Myers, E. E. Myers and C. Catogan, eds., *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, 1992, σ. 119, εικ. 15.3).

ελέγχει κυρίως την ενδοχώρα (εικ. 7). Βρίσκεται στο βόρειο άκρο των βουνών που περικλείουν το οροπέδιο του Λασιθίου, σε υψόμετρο 1.100 μέτρων, παρουσιάζει δύσκολη πρόσβαση και είναι μακριά από τη θάλασσα, αλλά έχει καλές δυνατότητες ύδρευσης από γειτονικές φυσικές πηγές. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο από τους οικισμούς φυγάδων, χτισμένον σε τρία γειτονικά υψώματα, με ξεχωριστά νεκροταφεία. Μικρό μέρος του οικισμού με περίπου 30 οικίες έχει ανασκαφεί, αλλά επιτρέπει την υπόθεση ότι, αν ο υπόλοιπος, άσκαπτος χώρος ήταν το ίδιο πυκνά δομημένος, θα υπήρχαν συνολικά 150-200 οικίες. Έτσι υπολογίζεται ο συνολικός πληθυσμός μεταξύ 750 και 1200 ατόμων. Ο οικισμός κτίζεται κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, δηλαδή τον 12ο αιώνα π.Χ., όταν υποτίθεται ότι τις παράλιες περιοχές λυμαινόνται οι "Λαοί της Θαλάσσης", αλλά συνεχίζει να κατοικείται έως τις αρχές του 10ου αιώνα π.Χ.¹²

Το πολεοδομικό σχέδιο του Καρφιού προδίδει μια καλά οργανωμένη κοινωνία (εικ. 8), Βασικός άξονας του οικισμού είναι ο δρόμος που οδηγεί στους πρόποδες του λόφου. Μια μεγάλη οικία, που ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο του μεγάρου, βρίσκεται στην πιο καλά προφυλαγμένη θέση του οικισμού. Παρόμοια μεγαρόσχημα κτήρια κτισμένα πέρα

από το πυκνοκτισμένο κέντρο είναι πιθανό ότι αποτελούσαν δημόσια κτήρια. Το κεντρικό ιερό του οικισμού, όπου βρέθηκαν τα πήλινα είδη των θεών με υψωμένα χέρια, βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο του λόφου. Τα περισσότερα σπίτια του οικισμού αποτελούνταν από ένα δωμάτιο με πολυλειτουργική χρήση και βοηθητικούς χώρους. Η εστία λειτουργούσε προφανώς ως ο πυρήνας της ζωής της οικογένειας, ενώ οι αποθηκευτικοί χώροι ήταν συχνά απλά λαξευματα στο έδαφος για να υποδεχθούν ένα μεγάλο πίθο. Η στέγη των οικιών, που είναι τετράγωνες ή ορθογώνιες, εικάζεται ότι ήταν επίπεδη. Ο συνήθης προσανατολισμός των κτηρίων στην Κρήτη είναι ανατολικά-δυτικά ή βόρεια-νότια, χωρίς να λείπουν και οι εξαιρέσεις. Αλλά σε ορεινές θέσεις, όπως στο Καρφή, καθοριστικός παράγοντας για την οργάνωση του οικισμού είναι η διαμόρφωση του εδάφους¹³. Οι βραχύβια και δυσπρόσιτοι αυτοί "οικισμοί φυγάδων" δεν έχουν καμιά σχέση με την κατοπινή πόλη-κράτος αλλά αποτελούν δείγματα της ταραγμένης κατάστασης στο Αιγαίο των Σκοτεινών χρόνων. Τα αίτια της κτίσης τους και ο ρόλος τους στην κρητική κοινωνία του τέλους της δεύτερης και των αρχών της πρώτης χιλιετίας π.Χ. έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, από καταφύγια των θυμάτων της πειρατείας έως ορμητήρια των ιδίων των πειρατών¹⁴.

6. Καρβούσι.

Γενικά στους οικισμούς των Σκοτεινών χρόνων δημόσια οικοδομήματα είναι δύσκολο να ταυτιστούν. Η αγορά είναι προφανώς έννοια της ολοκληρωμένης μορφής της πόλης-κράτους και γι' αυτό εμφανίζεται μόλις κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Φαίνεται ότι η αγορά αποκτά την αρχιτεκτονική της μορφή στην Κρήτη βασισμένη στις μνημές των μινωικών βαθμιδωτών, αμφιθεατρικών χώρων. Η πιο παλιά είναι της Δρηρου, η οποία κατασκευάζεται στο τέλος του 8ου αιώνα σε άμεση συνάρτηση με το ναό του Δελφινίου Απόλλωνα που κτίζεται την ίδια εποχή. Θρησκευτικά κτήρια πριν από τον 9ο αιώνα π.Χ. δεν ταυτίζονται γιατί η λατρεία είναι υπαι-

θρια και συντελείται γύρω από κάποιο βωμό. Στα ιερά αυτά συνεχίζεται η παράδοση των υπαιθρίων αγροτικών ιερών, που στη μινωική Κρήτη ήταν συχνά ιερά κορυφής¹⁵. Στην κρητομικηναϊκή κοινωνία όμως, εκτός από τα υπαιθρία ιερά, υπήρχαν και άλλοι τύποι ιερών, και τα πιο σημαντικά ήταν ενσωματωμένα στο ανάκτορο ή τον οικισμό. Κατά πόσο επιβιώνουν αυτά τα ιερά είναι αμφίβολο, αν και ένα τέτοιο ιερό ενδοχόμενος να λειτουργούσε ακόμα και μέσα στα ερείπια του παλιού και ερημωμένου από τον 12ο αι. π.Χ. οικισμού της Αγίας Ειρήνης στην Κέα, όπου το κεφάλι ενός παλιού γυναικείου ειδώλου, τοποθετημένο σε μια βάση, έπαιξε το

ρόλο λατρευτικού αγάλματος. Τα οδικά δίκτυα αυτής της περιόδου είναι ελλειπώς γνωστά, αλλά όπου έχουν διασωθεί δρόμοι μέσα στον οικισμό, όπως στη Φαιστό, είναι πλακόστρωτα καλντερίμια. Οι δρόμοι που οδηγούν στον οικισμό ακολουθούν την πορεία φυσικών μονοπατιών και μόνον πολύ σπάνια, όπως στο Καρφή, είναι πλακόστρωτοι. Σε άμεση συνάρτηση με τους δρόμους βρίσκονται τα νεκροταφεία, τα οποία είναι κατά κανόνα παράδια και καλά οργανωμένα. Το σημαντικότερο νεκροταφείο της Αθήνας ήταν στον Κεραμεικό, δίπλα στον Ηριδανό ποταμό και την κατοπινή Ιερά οδό, τον φυσικό δρόμο προς την Ελευσίνα και την Πελοπόννησο. Νεκροταφεία υπήρχαν και σε άλλες θέσεις, όπου περνούσαν φυσικά μονοπάτια που τα εκμεταλλεύθηκε τον 5ο αιώνα το Θεμιστοκλείο τείχος για να ανοιχθούν οι πύλες¹⁶.

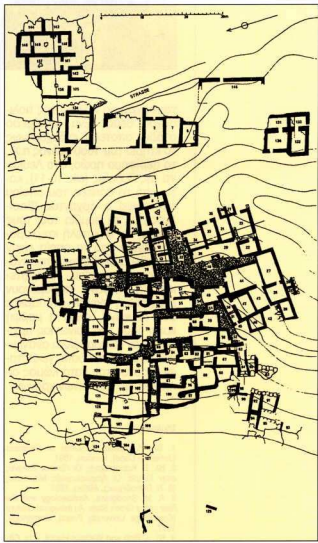
Οι παλιότεροι οικισμοί του Σκοτεινών χρόνων είναι ατελείστοι, εκτός εάν χρησιμοποιούν την παλιά, οχυρωμένη μινωαϊκή ακρόπολη, όπως στον Άγιο Ανδρέα της Σίφου. Το πρωιμότερο τείχος των Ιστορικών χρόνων είναι το τείχος της Σμύρνης που κτίστηκε περί το 850 π.Χ. στην προ πολλού ιδρυμένη ιωνική πόλη. Κτισμένη πάνω σε ένα ακρωτήριο μήκους 365 μέτρων και πλάτους 250, τον σημερινό λόφο του Μπαϊρακλή, που δεν είναι πια παραθαλάσσιος αλλά απέχει 500 μέτρα από τη θάλασσα, η Σμύρνη οχυρώθηκε συστηματικά και χωρίς βιασύνη. Έτσι το τείχος της έχει μνημειώδη μορφή, αλλά με λίθινη θεμελίωση μόνον στην εξωτερική πρόσοψη και ανυδατομή από άψητα πλίνθα.

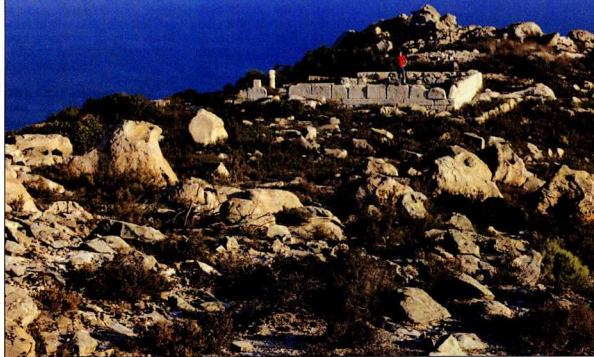
Όποια και να υπήρχαν τα αίτια του ιωνικού αποικισμού, η ίδρυση των μεγάλων κέντρων στη μικρασιατική ακτή και τα γεωτικά νησιά πρέπει να βοήθησε σημαντικά στην ανάπτυξη του εμπορίου. Η οικονομία της μεταμικηναϊκής περιόδου βασίζεται πρωταρχικά στην καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία, αλλά ασφαλώς υπήρχαν και ειδικευμένοι τεχνίτες που ζούσαν από το μικροεμπόριο ή την ανταλλαγή των προϊόντων. Στην Αθήνα οι κεραμείς είχαν δικιά τους συνοικία, στον

Κεραμεικό, ενώ στο Θορικό λειτουργούσαν τα μεταλλεία και όλος ο μηχανισμός επεξεργασίας αργύρου ήδη από τον 10ο αιώνα π.Χ. Από την ίδια εποχή είναι γνωστός και ένας μεταλλουργικός κλίβανος εκκαμίνευσης αργύρου στο Άργος, που δείχνει ότι πολύ μικρό χρονικό διάστημα σταμάτησαν πλήρως οι τέχνες, που στα μινωαϊκά χρόνια στηρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά από τα ανάκτορα.

Οι μικρές κοινωνίες των κωμών σύντομα ανέπτυξαν το δικό τους αριστοκρατικό σύστημα υπό τον βασιλέα, ο οποίος είχε πλέον κυρίως θρησκευτικά καθήκοντα¹⁷. Η ιεράρχηση της κοινωνίας αυτής της περιόδου εντοπίζεται σε οικιστικό επίπεδο στην μεγάλη κατοικία, που ξεχωρίζει από τις άλλες στον οικισμό ή βρίσκεται μόνη της πάνω στην οχυρωμένη ακρόπολη, όπως στον Εμπορέιο της Χίου (εικ. 9), την οποία διαδέχε-

8. Καρφή, κάτοψη οικισμού (κατά H. Drexler, *Griechische Baukunst in geometrische Zeit*, 1969, σ. 38, εικ. 33). Αναγωγή από H. W. Pendlebury, J. D. S. Pendlebury and M. B. Money-Coutts, "Karthi: A city of refuge of the Early Iron Age in Crete", *Annual of the British School at Athens (BSA)* 38, 1937-38, πιν. IX.

ται αργότερα ο ναός της πολιούχου θεάς. Ένα ενδιάμεσο στάδιο αποτελεί ενδοχόμεως το κτήριο του 10ου αιώνας π.Χ., το περίφημο πύλο, στο Λευκαντί της Ευβοίας (εικ. 10-11), κάτω από το δάπεδο του οποίου είχε ταφεί ο άρχοντας (βασιλεύς;) με τη συμβία του, τους ίππους και πολυτελή κτερίσματα, πολλά από τα οποία είχαν εισαχθεί από περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα παραμένουν ελάχιστα ή σχεδόν ανύπαρκτα στο Λευκαντί, αλλά η μορφή και η δομή της κοινωνίας αρχίζει πλέον να προβάλλει ανάγλυφα από τα πλούσια νεκροταφεία αυτού του κατά κώμας οικισμού των Σκοτεινών χρόνων.

Σημειώσεις

1. Βλ. P. James, *Centuries of Darkness* (Jonathan Cape), London, 1991.
2. Βλ. Β. Καραγιώργη, *Οι Πρώτοι Έλληνες στην Κύπρο: Οι Αρχαιολογικές Μαρτυρίες* (Δ. Ν. Παπαδόπουλος), Αθήνα, 1991.
3. A. M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State: An Inaugural Lecture* (Cambridge University Press), Cambridge, 1977.
4. Βλ. J. Rich and Wallace-Hadrill, eds, *City*

and Country in the Ancient World (Routledge), London - New York, 1991.

5. Κ. Θ. Συριοπούλου, *Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν: Οι Μεταβατικοί Χρόνοι από της Μικραϊκής εις την Αρχαϊκήν περίοδον 1200-700 π.Χ.* (Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία), Αθήνα, 1983-1984.
6. Βλ. σ.χ. I. Morris, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State* (Cambridge University Press), Cambridge, 1987, σσ. 58-71.
7. Για μια επισκόπηση των οικισμών της περιόδου βλ. A. M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece* (University of California Press), Berkeley - Los Angeles, 1987.
8. G. Huxley, "Aristotle on the origin of the polis", Στο *ΣΤΗΝΗ: Τόμος εις Μίλντριν Ν. Μ. Κοτσολόπουλος*, Αθήνα, 1980, σσ. 258-264.
9. Για τους οικισμούς αυτούς βλ. F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland: Struktur und Entwicklung* (Akademie Verlag), Berlin, 1996.
10. Βλ. A. M. Snodgrass, *The Dark Ages of Greece* (Edinburgh University Press), Edinburgh, 1971. V. R. d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages* (Ernst Benn), London, 1972.
11. G. Gesell, L. Day and W. Coulson, "Excavations and survey at Kavousi, 1978-1981", *Hesperia* 52, 1983, σσ. 389-420.
12. K. Nowicki, "The history and setting of the town at Karfi", *Incurabula Graeca* 85, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 26, 1987, σ. 245.
13. B. Hayden, *The Development of Cretan Architecture from the LM IIIA through the Geometric Periods* (University Microfilms International), Ann Arbor, 1983.
14. L. V. Watrous, "Lasithi: A history of settlement on a highland plain in Crete", *Hesperia* 18, Suppl., 1982, σ. 326.
15. F. de Polignac, *La naissance de la cité grecque: Cultes, espaces et société Ville-Ville siècles avant J.-C.* (La Découverte), Paris, 1984 (2η έκδοση αναθεωρημένη και ενημερωμένη; Paris 1995-μετάφραση στην αγγλική από J. Lloyd, *Cults, Territory and the Origins of*

the Greek City - State (The University of Chicago Press), Chicago-London, 1995.

16. Βλ. σ.χ. I. Morris, *Burial and Ancient Society*, σ. 65.
17. Μ. Β. Σακελλαρίου, *The Polis-State: Definition and Origin* (ΚΕΡΑ), Athens, 1989.

From the Palatial Society of the Minoan-Mycenaean World to the Polis-State of the Classical Period

N. Kourou

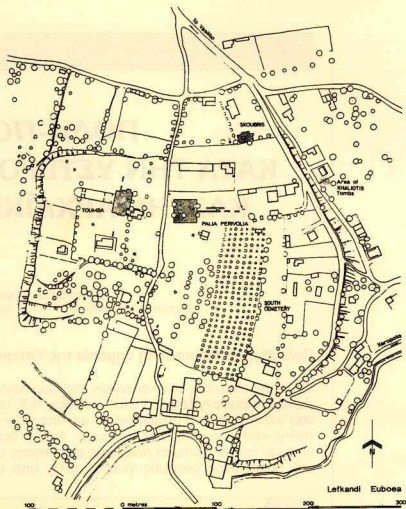
The polis-state as an autonomous political entity, as a state, owns a large area with several minor settlements and a main large urban centre, the polis, the architecture of which is dominated by the agora and the temple. In this sense it is completely different from the palatial Mycenaean society, where the main architectural feature is the palace. The polis-state as such is fully formed only towards the end of the eighth century BC. What followed the destruction of the Mycenaean palaces in still a largely unknown process. The aim of this paper is to discuss settlements of the Aegean world during the first phase of the transitional period that precedes that of the polis-state of the Classical world; this period, although rather well known by now, is still extensively named in current scholarship as the "Dark Ages", due to the many difficulties in fully understanding the historical process that led to the

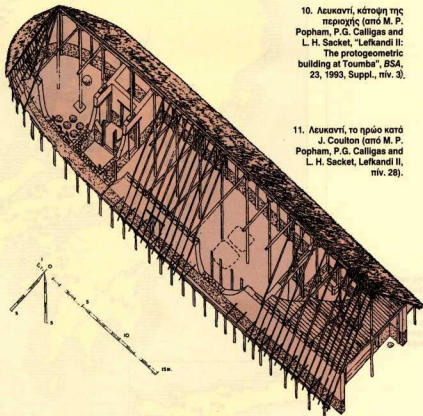
creation of the polis-state.

The inhabitation is permanent, though a standard form of town-planning does not seem to exist. At the beginning, the settlements are small and close to each other, confirming the Aristotelian description. A special type of settlement, known as "refuge place" is found at some remote and steep regions of Crete. In the East Aegean the settlements destined to become the big urban Ionian centers are built probably in the framework of a movement, known from the tradition as "Ionian colonization".

Late in this period, that is only in the eighth century BC, the first town fortifications appear. The dwellings of the small settlement sets are built in accordance to the geomorphology of the environment and there is a preference for the apsidal plans of ellipsoid buildings, although the rectangular ones are not absent. Bigger buildings found in some settlements are considered as "dwellings of the nobility". The agora appears in this final form only in the eighth century at Dreros. Religious buildings before the eighth century cannot be identified with certainty and worship usually takes place in the open-air around an altar. A unique and without precedent big apsidal building of the tenth century at Lefkanti in Euboea was found in the area of the cemetery built above a grand double burial, which for this reason is thought to be a heroon (a hero's tomb).

Lefkanti Euboea

10. Λευκαντί, κάτοψη της προαγοράς (από Μ. Ρ. Popham, P.G. Calligas and L. H. Sackett, "Lefkanti II: The protoegeometric building at Toumba", BSA, 23, 1993, Suppl., niv. 3).

11. Λευκαντί, το ηρώο κατά J. Coulton (από Μ. Ρ. Popham, P.G. Calligas and L. H. Sackett, Lefkanti II, niv. 28).